

University of Groningen

De intertextuele relatie van jesaja 65 met apokalyps 21

Ruiten, Jacques van

Published in:
Schrift

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
1987

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Ruiten, J. V. (1987). De intertextuele relatie van jesaja 65 met apokalyps 21: 1-8. *Schrift*, 114, 216-221.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

de intertextuele relatie van jesaja 65 met apokalyps 21:1-8

Inleiding

Teksten vallen niet zomaar uit de lucht. Zij worden niet uit het niets geschapen, maar zij nemen andere teksten in zich op en zijn er tegelijk een antwoord op. Sinds de klassieke oudheid heeft men oog gehad voor letterlijke en thematische overeenkomsten tussen teksten. De theorie van de intertextualiteit heeft als reactie op het romantische ideaal, dat het kunstwerk beschouwde als „de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie”, en in het voetspoor van het structuralisme de relatie tussen teksten opnieuw in het centrum van de belangstelling geplaatst.

Naast de literatuur van de Griekse en Latijnse oudheid biedt de literatuur van de Joodse en Christelijke tradities bij uitstek een beeld van een voortdurende reproductie van voorgegeven teksten. In het Oude Testament treft men verschillende van deze creatieve reproducties aan. Het boek Deuteronomium, bijvoorbeeld, kan men beschouwen als de herneming van eerder verhalen en wetten die we aantreffen in de andere boeken van de Tora. Het verhaal van Genesis 20, dat een herneming en interpretatie is van Genesis 12:10-20, het verhaal van Abraham die met Sara op weg is naar Egypte, is een ander voorbeeld.

In de intertestamentaire literatuur, het Nieuwe Testament en de Rabbijnse literatuur treft men zeer vele voorbeelden aan van het opnemen van teksten uit het Oude Testament, die in een nieuwe situatie een nieuwe toepassing krijgen.

Het boek Jesaja heeft een enorme uitwerking gehad. Zo treft men veel citaten van dit boek aan in het Nieuwe Testament. Soms verwijzen de schrijvers van het Nieuwe Testament daarbij nadrukkelijk naar de profeet Jesaja, zoals is Matteüs 3:3, waar we lezen: „Hij toch is het, van wie door de profeet Jesaja gesproken werd, toen hij zeide:...”, waarna Jesaja 40:3 als citaat volgt. Behalve de expliciete citaten komen er ook teksten voor, waarbij men niet uitdrukkelijk citeert uit het boek Jesaja, maar waarbij wel duidelijk is dat het boek Jesaja een rol speelt. Het is met name in de apocalyptische literatuur waar men dergelijke allusies, toespelingen, op het boek Jesaja kan aantreffen.

In dit artikel zou ik graag nader willen ingaan op deze allusies. Als uitgangstekst nemen we Jesaja 65:17-20. Ik beperk me tot één van de vele mogelijke intertextuele relaties die vanuit Jesaja 65:17-20 met teksten in

de intertestamentaire literatuur en het Nieuwe Testament mogelijk zijn, en wel die met Apokalyps 21:1-8. Hiertoe beschrijven we op de eerste plaats de *indicatoren* van de intertextuele relatie. Vervolgens beschrijven we de opbouw van Jesaja 65:17-20 en Apokalyps 21:1-8 en hun plaats in hun eigen literaire context. Daarna kunnen we ingaan op de vraag naar de aard van de intertextuele relatie tussen Jesaja 65 en Apokalyps 21.

De indicatoren van de intertextuele relatie van Jesaja 65:17-20 met Apokalyps 21:1-8

Het intertextuele onderzoek gaat er vanuit dat twee teksten van een intertextuele relatie een samenhang met elkaar hebben. Dat wil zeggen dat de ene tekst voortkomt uit, een commentaar is bij of een uitleg is van de andere tekst. Mijns inziens zal daartoe een *aanwijsbare* basis moeten bestaan van woordelijke overeenkomsten. Het komt voor dat er sprake is van een expliciete citering, waarbij men de auteur of de bron vermeldt. Vaak echter ontbreken deze gegevens, en moet het onderzoek zich baseren op het zogenaamde *karacteristieke woordgebruik*, waaronder wij verstaan de woordelijke overeenkomsten tussen de uitgangstekst (ook wel archi-tekst, geno-tekst of pre-tekst genoemd) met een latere tekst (ook wel fenotekst genoemd). Als we op grond hiervan voldoende aannemelijk hebben gemaakt dat er tussen twee teksten intertextuele relaties bestaan, dan kunnen we ook andere textuele elementen in ons onderzoek betrekken, zoals structurele en thematische overeenkomsten.

De Apokalyps nu staat er bekend om meer dan welk geschrift uit het Nieuwe Testament ook het Oude Testament te benutten. De manier waarop Johannes dit doet is zeer opvallend. Hij neemt herhaaldelijk teksten en beelden op vanuit het Oude Testament (bijv. Daniël, Ezechiël, Zacharia, Jesaja), maar gebruikt nergens een citaatformule. De Apokalyps vermeldt nergens een bron, noemt nooit de naam van een profeet. Dit maakt het vaak moeilijk om de oudtestamentische allusies te identificeren. Daarbij komt dat de Apokalyps op een bijzondere wijze gebruik maakt van het Oude Testament. We vinden nauwelijks strikte citaten die langer zijn dan één vers. Op geheel eigen wijze combineert de Apokalyps teksten en beelden uit het Oude Testament tot een eigen verhaal.

Om de intertextuele relatie van Jesaja 65:17-20 en Apokalyps 21:1-8 beter met elkaar te kunnen vergelij-

ken, laten we beide teksten eerst in onze eigen vertaling volgen.

Jesaja 65

- 17a Voorwaar zie, Ik schep een nieuwe hemel
b en een nieuwe aarde.
c Er zal niet worden gedacht aan de eerdere dingen,
d en niet zullen zij in het hart opkomen.
- 18a Maar weest verrukt en jubelt voortaan
b over wat Ik schep.
c Voorwaar zie, Ik schep Jerusalem tot jubel
d en haar volk tot verrukking.
- 19a Ik zal jubelen over Jerusalem,
b en Ik zal verrukt zijn over mijn volk.
c Niet meer zal in haar worden gehoord stem van gehuil
d en stem van geschrei.
- 20a Niet meer zal daar zijn een zuigeling van weinig dagen,
b noch een grijsaard die niet voltooit zijn dagen.
c Want de jeugdige, hij zal sterven met honderd jaar
d en de boosdoener, met honderd jaar zal hij worden vervloekt.

Zoals reeds gezegd, kent de Apokalyps géén bronvermeldingen. Het *kenmerkend woordgebruik* maakt de intertextuele relatie tussen beide teksten duidelijk. Dit bestaat uit de woorden „*een nieuwe hemel en een nieuwe aarde*”. De combinatie van deze woorden komt in het Oude Testament alléén voor in Jesaja 66:17. Met een kleine verandering komen deze woorden ook nog voor in Jesaja 66:22, een vers dat tot de literaire context van Jesaja 65:17 behoort. Deze overeenkomst tussen Jesaja 65:17 en Apokalyps 21:1 geeft ons reeds voldoende basis om over een intertextuele relatie tussen beide teksten te spreken. Deze relatie wordt bevestigd wanneer we dieper ingaan op de aard van de relaties van beide teksten. Eerst zullen we echter beide teksten nauwkeuriger moeten gaan bekijken.

De opbouw en literaire context van Jesaja 65:17-20

De grote profeet van de tijd van de ballingschap (Deutero Jesaja) had zijn volk een keerpunt in zijn situatie aangekondigd: de tijd van de deportatie is voorbij, God zelf zou de ballingen in een grootse mars door de woestijn terug naar Jerusalem brengen (Jesaja 41:17-20; 42:14-16; 43:1-7; 44:3v. en andere teksten), de verwoeste heilige stad zou glanzend en groots opnieuw

Apokalyps 21:1-8

- 21:1a En ik zag een nieuwe hemel en een nieuwe aarde,
b want de eerste hemel en de eerste aarde waren voorbijgegaan,
c en de zee was er niet meer.
- 2a En de heilige stad, een nieuw Jerusalem, zag ik,
b nederdalend uit de hemel, van God af,
c gereed als een bruid die getooid is voor haar man.
- 3a En ik hoorde een grote stem uit de troon zeggen:
b „Zie, de tent van God is met de mensen,
c en Hij zal met hen zijn tent opzetten,
d en zij zullen zijn volken zijn,
e en God zelf zal met hen zijn.
- 4a En Hij zal alle tranen van hun ogen afwissen,
b en de dood zal er niet meer zijn,
c en rouw of klacht of pijn zal er niet meer zijn,
d want de eerste dingen zijn voorbijgegaan.”
- 5a En Hij die op de troon zat, zei:
b „Zie, Ik maak alle dingen nieuw.”
c En Hij spreekt:
d „Schrijf op,
e want deze woorden zijn getrouw en waarachtig.”
- 6a En Hij zei tot mij:
b „Zij zijn geschied.
c Ik ben de alpha en de omega,
d het begin en het einde.
e Ik zal aan wie dorst heeft geven om niet
f uit de bron van het water des levens.
- 7a Wie overwint, zal deze dingen beërven,
b en Ik zal hem een God zijn,
c en hij zal Mij een zoon zijn.
- 8a Maar de lafhartigen en trouwelozen,
b de gruwelbedrijvers en moordenaars,
c hoereerders, tovenaars en afgodendienaars,
d en al de leugenaars -
e hun deel is in de poel, die brandt van vuur en zwavel:
f dit is de tweede dood”

gebouwd worden (zie Jesaja 44:26-28; 49:114vv.; 54), en JHWH zelf zou in al zijn pracht de koningsheerschappij in haar overnemen (zie Jesaja 52:7-12; vergelijk 40:9-11).

De realiteit, die intussen was ingetreden zag er echter wat armzalig uit. Slechts weinig Israëlieten waren uit Babylon teruggekeerd, klaarblijkelijk omdat zij in den vreemde een beter economisch bestaan hadden dan in het nog steeds onder de oorlogsschade lijdende en politiek instabiele vaderland. Jerusalem lag verder voor het grootste deel in puin. De wederopbouw van de tempel bleef, nauwelijks begonnen, eerst steken, en nadat de tempel uiteindelijk toch werd opgebouwd en er weer

De opbouw en literaire context van Apokalyps 21:1-8

Het visioen van het nieuwe Jerusalem dat uit de hemel op de aarde neerdaalt, vormt de afsluiting van de „Openbaring van Jezus Christus” (Apokalyps 1:1), die Johannes in zijn verbanning op het eiland Patmos ten deel is gevallen. Het slotvisioen maakt deel uit van een grotere compositie.

Het getal zeven is een belangrijk compositorisch middel in de Apokalyps (zeven brieven 2:1vv.; zeven zegels 6:1vv.; zeven bazuinen 8:7vv.; zeven gramschalen 16:2vv.) en het is mogelijk om het gehele boek in zeven delen te verdelen, zeven visioencycli. Het visioen van een nieuw Jerusalem maakt deel uit van de zevende en laatste cyclus, die met Apokalyps 19:11 begint: „En ik zag de hemel geopend...”.

Het zevende deel schetst het verloop van de „laatste dingen”: de verschijning van de messiaanse gestalte (19:11-16), de strijd tegen het beest (19:17-21), het vastbinden van de satan (20:1-3), het duizendjarige rijk en de eerste opstanding (20:4-6), de strijd tegen Gog en Magog als nasleep van de vrijlating van de satan (20:7-10), het laatste oordeel en de tweede opstanding (20:11-15) en tenslotte het hemelse Jerusalem (21:1-22:5).

De proloog van het slotvisioen (Apokalyps 21:1-8), waartoe we ons hier verder beperken, bevat meer dan dertig verwijzingen naar het Oude Testament. Johannes heeft dit oudtestamentisch gedachtengoed tot een goed lopend verhaal gecomponeerd. Apokalyps 21:1-8 vertoont een duidelijke opbouw. Apokalyps 21:1-2 vormen het eerste gedeelte van de proloog: het dubbel visioenbeeld van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde als decor van het nieuwe Jerusalem. Apokalyps 21:3-8 legt dit visioen nader uit. Deze uitleg verloopt in twee fasen. Tweemaal spreekt iemand vanaf de troon. De eerste keer (21:3-4) spreekt de stem over God in de derde persoon („Hij”), terwijl de tweede keer (21:5-8) God zelf aan het woord is. Apokalyps 21:5b geeft een voorlopig rustpunt aan de tekst met het themawoord „nieuw” dat teruggrijpt naar het begin. Drie elementen uit vers 1 (1a: nieuw; 1b: eerste + voorbijgegaan; 1c: niet meer) komen in omgekeerde volgorde terug in vers 4-5b (4bc: niet meer; 4d: eerste + voorbijgegaan; 5b: nieuw). Dit chiasme levert een literaire afbakening op waardoor vers 2-3 centraal komen te staan: het nieuwe Jerusalem, waarin geen tempel meer zal zijn (Apokalyps 21:22), wordt hier geïdentificeerd met de tent van God bij de mensen (21:3b) en loopt uit op het verbond (21:3de).

Deze verbondsformulering (21:3cd: „zij zullen zijn volken zijn en God zelf zal met hen zijn”) wordt in de tekst gevolgd door de verbondszegen, die in negatieve bewoordingen is gesteld (21:4a-d: afwissen, niet meer zijn, voorbijgegaan). De verbondsformule komt later in de tekst in andere, meer individualistische bewoordingen, terug in 21:7bc („Ik zal hem een God zijn en hij zal Mij een zoon zijn”). Deze tweede verbondsformulering wordt voorafgegaan door de verbondszegen, die nu in positieve bewoordingen is gesteld (21:6e-7a: geven uit de bron van levend water, deze dingen beërven).

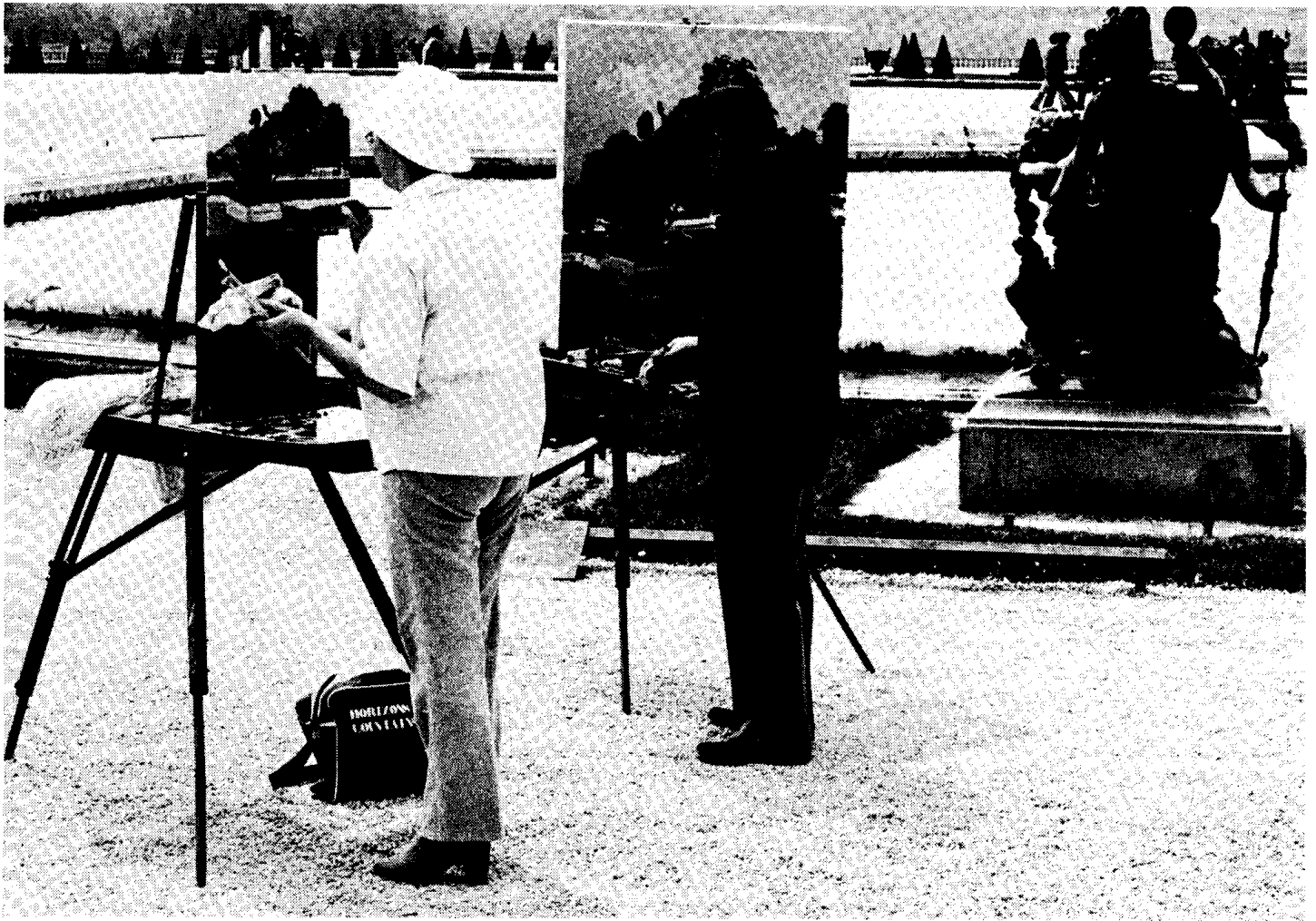
Het slot van de proloog wordt gevormd door 21:8. Het

erediensten konden plaatsvinden, leek voor de meeste mensen het beloofde en verwachte heil nog steeds uit te blijven. Dit is het beeld dat het laatste gedeelte van het boek Jesaja (Jesaja 56-66) ons schetst. Trito Jesaja trekt ten strijde tegen deze teleurstelling die zich meester heeft gemaakt van het volk, en probeert er de diepere oorzaken van bloot te leggen.

Dit komt ook uit Jesaja 65 naar voren. Aan het begin van dit hoofdstuk laat de profeet God klagen dat Hij zijn handen heeft uitgestoken naar zijn ongelovige volk, dat echter weigert naar hem te luisteren. In plaats daarvan hebben zij Hem geprikkeld tot toorn door hun immoreel en goddeloos gedrag (65:1-4.7; vergelijk 65:11-12). Het zijn hun slechte wegen die de goddelijke vergelding brengen (65:5-6.12). Toch zal Israël niet vernietigd worden. Er is een gelovige rest aanwezig, de knechten, de rechtvaardigen (65:8). Deze rest zal overvloed bezitten in het land van Israël, en voorspoed hebben. De goddelozen, de rebellen, daarentegen zullen moeten lijden (65:8-10.13-16).

Het slot van Jesaja 65 gaat door met de beschrijving van de nieuwe tijd die God aan zijn heilige stad en zijn volk beloofd heeft, in termen van een nieuwe schepping van de hemel en de aarde en van Jerusalem (65:17-23).

In Jesaja 65:17 wordt de schepping van een nieuwe hemel en de schepping van een nieuwe aarde in één genoemd. Het belang van deze verzen ligt echter niet in de interesse in een nieuwe kosmos. De schepping van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde impliceert niet dat de bestaande hemel en aarde vernietigd en vervangen moeten worden door volkomen nieuwe scheppingen. Deze opvatting is vaak benadrukt wegens Jesaja 51:6 („...want de hemel verdwijnt als rook, de aarde vergaat als een kleed...”). In de context van Jesaja 65:17 wordt de schepping van een nieuwe hemel en aarde geconcretiseerd in de schepping van „Jerusalem tot jubel en haar volk tot verrukking” (65:18). Dit wordt als volgt verder uitgewerkt: Jerusalem huilt niet langer (65:19cd), er heerst een lang leven (65:20), en de belofte van het land (65:21-23a) en van het nageslacht (23b) die God aan de aartsvaders heeft gedaan, gaat in vervulling. De eerdere dingen (65:17cd), dat wil zeggen de eerdere verdrukkingen (65:16e) zijn voor de uitverkorenen voorbij. De goddelozen daarentegen zullen gestraft worden.

vers vormt een contrast met het voorafgaande: de trouwelozen worden getroffen door de vloek. De veroorzakers van al het leed, dat de eerste hemel en de eerste aarde kenmerkt (21:1b.4a-d), zijn voorgoed uitgeschakeld met de tweede dood.

De aard van de intertextuele relatie van Jesaja 65:17-20 en Apokalyps 21:1-8

Nadat we Jesaja 65:17-20 en Apokalyps 21:1-8 in hun eigen literaire context hebben beschreven, gaan we nu nader in op de *aard* van de samenhang van beide teksten. Deze samenhang berust op de eerste plaats op de gemeenschappelijke woorden „*een nieuwe hemel en*

een nieuwe aarde”. De zin waarin deze woorden zijn opgenomen, verschilt echter in beide teksten. De inleiding van Jesaja 65:17: „*Voorwaar, zie Ik schep*” is in de Apokalyps vervangen door de woorden „*En ik zag*”, die meer geëigend zijn voor de beschrijving van een visioen. Het persoonlijk voornaamwoord „ik” dat bij deze verandering gelijk gebleven is, verwijst echter in Apokalyps 21:1 naar een andere inhoud dan in Jesaja 65:17. Het „ik” van Jesaja 65:17 heeft betrekking op God, het is God die een nieuwe hemel en aarde schept, terwijl het „ik” van Apokalyps 21:1 betrekking heeft op Johannes, die een nieuwe hemel en aarde schouwt. Een andere overeenkomst tussen beide teksten ligt in

de woorden *eerst/eerdere* verscholen. Jesaja 65:17c heeft het over *de eerdere dingen* waaraan niet meer gedacht zal worden. Uit de onmiddellijk voorafgaande context blijkt dat het gaat over de vroegere ellende: „Voorwaar, *de eerdere* verdrukkingen zijn vergeten” (Jesaja 65:16e). In de context van het boek Jesaja hebben deze eerdere verdrukkingen te maken met de ballingschap, de wegvoering uit het land en de ellende die het volk ook bij de terugkeer bleef teisteren. In Jesaja 65 wordt deze periode beschreven als een tijd van gewezen en geschreeuw (65:19), een tijd met een korte levensverwachting (vers 20), een tijd waarin men niet kon genieten van de vruchten van de eigen arbeid op het eigen land (vers 21-22) en waarin men geen nakomelingen voortbracht (vers 23). De Apokalyps neemt deze „*eerdere dingen*” van Jesaja op en geeft er een eigen invulling van. Apokalyps 21:4b spreekt over „*de eerste dingen*” die voorbijgegaan zijn, terwijl Apokalyps 21:1b zegt dat de *eerste* hemel en de *eerste* aarde voorbijgegaan zijn. Deze eerste hemel en aarde krijgen in vers 4 een nadere invulling: tranen, dood, rouw, klacht en pijn, terwijl in vers 8 de veroorzakers van al dat leed genoemd worden: lafhartigen, trouwelozen, gruwelbedrijvers, moordenaars, hoereerders, tovenaars, afgodendienaars en leugenaars.

De wijze waarop de afwezigheid van het onheil in het nieuwe Jerusalem beschreven wordt, vertoont in beide teksten een grote overeenkomst: „*niet meer zal gehoord worden in haar stem van gehuil en stem van geschrei*” (Jesaja 65:19cd), en „*rouw of klacht of pijn zal er niet meer zijn*” (Apokalyps 21:4c).

In Jesaja 65:17vv. valt de strikte parallelie op tussen de schepping van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde aan de ene kant (vers 17ab) en de schepping van Jerusalem tot jubel aan de andere kant (vers 18cd). Beide vazen worden op identieke wijze ingeleid: „*Voorwaar zie, ik schep*”. Een dergelijke parallelie komt ook voor in de Apokalyps. Het eerste vers van hoofdstuk 21 begint aldus: „*Ik zag een nieuwe hemel en een nieuwe aarde*”, terwijl het tweede vers luidt: „*En de heilige stad een nieuw Jerusalem zag ik*”. De samenhang tussen de schepping van een nieuwe wereld en een nieuw Jerusalem komt buiten Jesaja 65:17 in het Oude Testament niet voor. Dit gegeven versterkt de onderlinge samenhang van Jesaja 65:17vv. en Apokalyps 21:1-8. De samenhang van Jesaja 65 en Apokalyps 21:1-8 blijkt nog hechter te zijn, wanneer we ook de literaire

context van Jesaja 65:17vv. bij de bestudering van de onderlinge relaties betrekken. In Jesaja 65 valt de scherpe tegenstelling op tussen de getrouwen, die de knechten genoemd worden, en de goddelozen. De eerste groep ontvangt een overvloed aan zegen, terwijl de tweede groep moet lijden. De tegenstelling tussen beide groepen komt sterk tot uitdrukking in Jesaja 65:13-14:

„Zie, mijn knechten zullen eten,
maar jullie, jullie zullen honger lijden,
zie, mijn knechten zullen drinken,
maar jullie, jullie zullen dorst lijden,
zie, mijn knechten zullen zich verheugen,
maar jullie, jullie zullen beschaamd staan,
zie, mijn knechten zullen juichen uit hartevreugd,
maar jullie, jullie zullen het uitschreeuwen van hartepijn,
uit gebrokenheid van hart zullen jullie weeklagen.”

In Apokalyps 21:1-8 worden de knechten weliswaar niet als zodanig genoemd, maar er is duidelijk sprake van een tegenstelling tussen hen die het heil mogen aanschouwen, die de zegen ontvangen (21:3-4; 6e-7c) en hen op wie de vloek rust (21:8). De tegenstelling tussen de getrouwen en de goddelozen speelt overigens in de gehele Apokalyps een belangrijke rol. Zie bijvoorbeeld de pericoop die onmiddellijk voorafgaat aan Apokalyps 21:1-8, namelijk Apokalyps 20:11-5. Hierin wordt gesproken over hen die niet en die wel in het boek des levens bevonden worden geschreven te zijn.

De invloed van Jesaja 65 op Apokalyps 21:1-8 gaat nog verder als we de Arameese vertaling, de Targum, van Jesaja 65 bij de vergelijking van beide teksten betrekken. Het oordeel dat de goddelozen in Jesaja 65 treft lijkt op het eerste gezicht in alle opzichten anders te zijn dan het lot dat de goddelozen in Apokalyps 21:8 treft. Jesaja 65 spreekt erover dat zij een rook in zijn neus zijn, een vuur dat de gehele dag brandt (65:5), dat zij aan het zwaard worden overgeleverd om geslacht te worden (65:12), dat zij moeten hongeren en dorsten en het zullen uitschreeuwen uit hartepijn (65:13-14). De beschrijving van het lot van de goddelozen bereikt een hoogtepunt met de woorden: „De heer JHWH zal jou doden!” (Jesaja 65:15b).

Apokalyps 21:8 vermeldt slechts dat het deel van de goddelozen „in de poel is, die brandt van vuur en zwavel: dit is de tweede dood”.

De Targum van Jesaja 65 werpt een nieuw licht op de relatie van Jesaja 65 en Apokalyps 21:8. De Hebreeuwse tekst van Jesaja 65:5-6 luidt in vertaling: „Dezen zijn rook in mijn neus, vuur dat laait de gehele dag. Zie, het staat geschreven voor mijn aangezicht. Ik zal niet zwijgen totdat ik heb terugbetaald, en ik zal het terugbetalen in hun schoot”. De Targum van Jesaja 65 is in het algemeen een vrij letterlijke vertaling. De Targum vertaalt de woorden van Jesaja 65:5-6 echter op de volgende wijze geparafraseerd: „*Hun straf zal in de Gehenna zijn/waar het vuur de gehele dag brandt/Zie het staat geschreven voor mij:/Ik zal hen geen uitstel geven gedurende (hun) leven/maar ik zal hen vergelden de straf van hun overtredingen/en ik zal hun lichaam overleveren aan de tweede dood.*” Het is door de uitdrukking „*een tweede dood*” dat een duidelijke verbinding wordt gelegd tussen de Targum van Jesaja

65 en Apokalyps 21. De tweede dood betekent hier: „de Gehenna waar het vuur de gehele dag brandt”. De overeenkomst tussen de Targum van Jesaja 65:6 en Apokalyps 21:8 (vergelijk Apokalyps 20:14) is evident. Apokalyps 21:8 luidt: „De poel, die brandt met vuur en zwavel, dit is de tweede dood”, terwijl Apokalyps 20:14 luidt: „Dit is de tweede dood: de poel des vuurs”, waarin de Satan (20:10), het beest en de valse profeet (19:20) als ook de slechten (20:15) gegooid worden. De uitdrukking „*de tweede dood*” komt in de Targum van Jesaja 65 nog een keer voor, en wel in Jesaja 65:15. De Targum vertaalt deze bijzonder moeilijke tekst als volgt: „En jullie zullen je naam tot vloeked achter laten voor mijn uitverkorenen, en de heer JHWH zal jullie doden *met de tweede dood*, maar zijn knechten, *de rechtvaardigen*, zal hij aanroepen met een andere naam”. De Targum vertaalt de Herbreeuwse tekst van dit vers vrij letterlijk, met uitzondering van „zal jou doden”, dat hij vertaalt met: „Hij zal jou doden met de tweede dood”.

Tot slot zou ik nog willen wijzen op een element van de intertextuele relatie tussen Jesaja 65 en Apokalyps 21:1-8 die op het eerste gezicht niet in het oog springt. Het betreft „*Ik schep Jerusalem tot jubel, en haar volk tot verrukking.*”

Apokalyps 21:2c: „...een nieuw Jerusalem...gereed als een bruid die getooid is voor haar man...”. We kunnen de samenhang verduidelijken via de literaire context van Jesaja 65:18. Het woord „verrukking” (verblijden), dat voorkomt in Jesaja 65:18a.c.19a, komt elders in Trito Jesaja alleen nog voor in Jesaja 61:10; 62:5; 64:4; 66:10,14, waarbij vooral de eerste twee teksten in dit verband van belang zijn.

Jesaja 61:10 luidt: „*Ik verblijd mij zeer in de Here, mijn ziel juicht in mijn God, want Hij heeft mij bekleed met de klederen des heils, met de mantel der gerechtigheid heeft Hij mij omhuld, gelijk een bruidegom, die zich als een priester het hoofdsieraad ombindt, en gelijk een bruid, die zich met haar versierselen tooit.*” Het is in dit vers Jerusalem dat juicht, dat zich verblijdt, Sion zal hersteld worden met de kleren van het heil en de mantel der gerechtigheid, God heeft Jerusalem omhuld als een bruid die zich met haar versierselen tooit. Jesaja 62:5 luidt: „Want zoals een jongeling een maagd huwt, zullen uw zonen u huwen, *en zoals de bruidegom zich over de bruid verblijdt*, zal Uw God zich over U *verblijden*”. Ook hier wordt in een beeldspraak

van bruid en bruidegom gesproken over het herstel van Sion.

Als in Trito Jesaja het woord „verblijden” valt, gaat het over het herstel van Jerusalem (61:10; 62:5; 66:10.14). Dit herstel wordt bij deze profeet weergegeven in de beeldspraak van bruid en bruidegom, naast dat van moeder en zoon (zie 66:10.14, en ook 62:5). Als we in Jesaja 65:18cd lezen dat God Jerusalem schept tot jubel en verrukking dan wordt als het ware vanzelf het beeld van de bruid en bruidegom opgeroepen. In Apokalyps 21:2 worden beide elementen, het nieuwe Jerusalem en het beeld van de bruid, nadrukkelijk met elkaar verbonden.

Besluit

De intertextuele relatie die er bestaat tussen Jesaja 65:17-20 en Apokalyps 21:1-8, laten zien dat de proloog van het slotvisioen van de Apokalyps, mede gevormd is onder invloed van Jesaja 65. Naast de woordelijke overeenkomsten tussen beide teksten treffen we ook sterke thematische overeenkomsten tussen beide teksten aan.

Ten slotte willen we onderstrepen dat bij de bestudering van de intertextuele relaties van Jesaja en de Apokalyps, de Arameese vertaling een belangrijke rol moet spelen. Bij andere teksten van het Nieuwe Testament speelt vaak de Griekse vertaling, de Septuagint, een belangrijke tussenfunctie.

Jacques van Ruiten

Schrift

BIBLIOTHEEK
ALBERTINUM
Højendaalseweg 121
NIJMEGEN
NEDERLAND

114

horen oprecht en / enze nader aarde is mede den
menschen die van goetewille zijn.
Glorie n God
[Ere [zy] God in de hoghe] (be-
scheit) Ende is byds op aarde / in den heme-
len. En welbehagen.

Glorie aan God in den hoge,
En vrede op aarde onder de
Ere zij God in den hoge, en vrede op aarde
bij mensen des welbehagens.

'Eer aan God in den hoge,
en op aarde vrede onder de mensen in
wie Hij welbehagen heeft.'

'Eer komt toe aan God in de hoge hemel
en vrede op aarde aan de mensen die in Gods gunst staan!'

'Eer aan God in de hemel
en vrede op aarde voor alle mensen,
die God in zijn onelindige goedheid liefheeft.'

'Eer komt toe aan God in de hoge hemel
en vrede op aarde aan de mensen die in Gods gunst staan!'

Glorie aan God in de hoghe
hemel, en op aarde vrede bij de mensen in wie hij een
vallen heeft.

SCHRIFT 114
december 1987
verschijnt tweemaandelijks

directie:

B. van Iersel en P. Janssen

redactie:

H. van Geene, B. van Iersel, R. van der Waall,
E. van Wolde,
H. Manie (redactiesecretaris)

adres redactie:

Drs. H. Manie
Reestraat 28
5408 XB Volkel

adres administratie:

Mgr. Suyslaan 4,
6564 BV H.Landstichting

Bestellingen uitsluitend schriftelijk.

illustraties:

Lambert van Gelder

lay-out en druk:

Janssen|print Nijmegen

abonnementsgelden:

Nederland, Ned. Antillen en Suriname
België en Luxemburg

1. gewoon jaar-abonnement f 31,50; Bfr. 580
2. gebonden jaargang (zonder port) f 40,00;
Bfr. 735
3. bibliotheek-abonnement (1 + 2 samen)
f 62,50; Bfr. 1150
4. losse nummers f 5,50; Bfr. 100

overige landen:

Dezelfde prijzen als voor Nederland + verpak-
kings- en portotoeslag f 10,00; Bfr. 185

kortingen:

studenten: 20% bij rechtstreekse bestelling en
betaling.
missionarissen: 20% bij rechtstreekse bestel-
ling of via C.L.M.

betalingen:

Voor Nederland: U ontvangt in het begin van
het jaar een acceptgiro.

België: PCR-000-0518035-55

t.n.v. pater J.M. Klaps
Mosselerlaan 133, 3600 GENK

Overige landen: Giro 1738100 t.n.v. Schrift,
Mgr. Suyslaan 4, 6584 BV H.Landstichting, Ne-
derland.

**Uitgegeven onder auspiciën van de katholieke
Bijbelstichting.**

ISSN NUMMER 0167-3114

van tekst tot tekst

Op gezette tijden besteedt de redactie in een nummer aandacht aan aspecten van het „leren lezen“. Met dit nummer „van tekst tot tekst“ wordt het aspect belicht dat teksten door hun relaties met andere teksten betekenis produceren. Het gaat hierbij om veel meer dan het opsporen van bronnen of invloeden die historische of oorzakelijke verbanden leggen tussen teksten. Niet alleen voorafgaande teksten moeten met de bestudeerde tekst in verband worden gebracht, vóór, tegelijk met en na de te bestuderen tekst zijn er andere teksten die de betekenis van de te lezen tekst belichten. In het openingsartikel wordt dit verschijnsel – ook intertextualiteit genoemd – beschreven en tevens tracht de auteur te komen tot een systematisering van intertextuele verschijnselen, zowel de rol van de spreker/schrijver als de rol van de toehoorder/lezer komen daarbij aan bod. Het daarna volgende bijbelse familieportret belicht de relaties tussen een aantal oud- en nieuwtestamentische teksten, historische en oorzakelijke verbanden voeren hierin de boventoon. Dat teksten de echo's in zich dragen van andere teksten wordt duidelijk in het artikel „De Apokalyps als tekstmozaïek“, tegelijk wordt echter duidelijk uit de artikelen „Jesaja 65 en Apokalyps 21, 1-8“ en „Ik zag een troon“ dat er vóór en na deze Apokalyps andere teksten zijn die de betekenis van deze tekst beïnvloeden, en daarmee ook een ander licht werpen op zichzelf. In de komende Kersttijd staat Lucas 2 centraal: in een boeiende bijdrage worden de intertextuele relaties tussen Lucas 2 en het Oude Testament besproken. Het nummer wordt besloten met een bijdrage uit de literatuur met name de poëzie. Het artikel laat zien hoe de dichter de weg baant voor de traditie door paradoxaal genoeg weg te gaan van de traditie. Een waardig besluit van dit nummer.

Harry Manie redactiesecretaris

Inhoudsopgave

<i>Paul Claes</i>	Wat is intertextualiteit?	207
<i>Luc Geysels</i>	Een bijbelse familiefoto	211
<i>Jacques van Ruiten</i>	De intertextuele relatie van Jesaja 65 met Apokalyps 21:1-8	216
<i>Wim Weren</i>	Lucas 2 en het Oude Testament	
	een intertextuele analyse	222
<i>A. van Schaik</i>	De Apokalyps als tekstmozaïek	231
<i>H. Wegman</i>	Ik zag een troon	235
<i>Honoré Schelfhout</i>	Als een Sisyphos in gesprek met de vorigen	238
<i>Harry Manie</i>	Index jaargang 1987	242
	Notities bij de jaarwisseling	243
<i>Douwe van der Sluis</i>	Boekbespreking	244

Het omslag van dit nummer

In dit nummer neemt Wim Weren Lukas 2 onder de loep. Op het omslag is vers 14 van dit hoofdstuk gereproduceerd, zoals het in de loop der tijden is vertaald. Van links: Keulse Bijbel 1548, Statenbijbel 1637, Canisius-vertaling 1939, vertaling Ned. Bijbelgenootschap 1952, Willibrord-vertaling 1961, „De Goede Boodschap“ vert. Evert Straat 1968, „Het Nieuwe Testament voor mensen van deze tijd“ 1969, Groot Nieuws-bijbel 1972, vertaling Kath. Bijbelstichting 1987.